

LA LLIBERTAT DE RELIGIÓ, EL DRET A L'ACOMODAMENT RAONABLE I L'OBLIGACIÓ DE NEUTRALITAT RELIGIOSA DE L'ESTAT EN EL DRET CANADENC

José Woehrling*

Sumari

- A. Elements constitutius de la llibertat de religió: el dret al lliure exercici i l'obligació de neutralitat de l'Estat en matèria religiosa
 - B. El dret a l'*acomodament raonable* basat en la llibertat de religió
 - C. Condicions que s'han de complir per invocar la llibertat de religió
- Conclusió

* Professor de la Facultat de Dret, Universitat de Montreal.
jose.woehrling@umontreal.ca

L'article 2.a de la Carta canadenca dels drets i les llibertats¹ garanteix la llibertat de consciència i de religió. Cal subratllar que, d'una banda, la llibertat de consciència i de religió i, de l'altra, la protecció contra la discriminació basada en la religió o en les conviccions, constitueixen dues proteccions que es poden invocar de manera intercanviable.² De fet, les regles que limiten la llibertat de religió gairebé sempre afecten determinats tipus de persones, d'unes conviccions o creences més que d'altres, que també es pot considerar que pateixen una discriminació directa o indirecta basada en la religió. En canvi, sovint es pot considerar que les normes que infringeixen una discriminació en detriment de certes persones o grups a causa de la seva religió restringeixen la seva llibertat de religió, en la mesura que la desigualtat de tracte implica una *pressió cap a la conformitat* que pot equivaler, segons la seva gravetat, a una manera de coerció. A més, els tribunals van dictaminar que una "obligació d'acomodament" en matèria religiosa (aquest concepte s'analitzarà més endavant) podia aparèixer tant en virtut de la llibertat de religió com del dret a la igualtat. Per acabar, podem considerar que la llibertat de religió inclou, de manera implícita, una exigència d'igualtat en matèria religiosa.³ A la pràctica, en la justícia gairebé sempre s'invoquen els dos drets de manera simultània, però sembla que, fins a ara, els tribunals canadencs han preferit tractar els casos relacionats amb qüestions relatives a la religió des del punt de vista de la llibertat religiosa, més que des del de la igualtat i la no-discriminació religioses.

A. Elements constitutius de la llibertat de religió: el dret a un lliure exercici i l'obligació de neutralitat de l'Estat en matèria religiosa

En el cas *Big M. Drug Mart*,⁴ en el qual el Tribunal Suprem va tenir, per primera vegada, l'oportunitat d'interpretar el contingut de la llibertat de religió sota l'empara de la Carta canadenca, la part demandant qüestionava la validesa de la Llei del diumenge federal,⁵ que obligava a tancar els comerços en diumenge per raons religioses. Parlant en nom del Tribunal, el jutge Dickson va reconèixer que la llibertat de religió incloïa dos factors.⁶ En primer lloc, una llibertat positiva i negativa d'exercici de la religió (o *lliure exercici*): el contingut positiu correspon a la llibertat de tenir unes creences religioses, de professar-les obertament i de manifestar-les posant-les en pràctica, mitjançant el culte i el seu ensenyament i la seva propagació; el contingut negatiu correspon al dret a no ser forçat, directament o indirectament, a adoptar una concepció religiosa ni a actuar contràriament a

les pròpies creences o a la pròpia consciència. En segon lloc, la llibertat de religió implica una obligació de neutralitat per part de l'Estat en matèria religiosa, és a dir, li impedeix afavorir o discriminar una religió respecte a les altres.⁷ Lògicament, cal tenir en compte que la neutralitat de l'Estat s'ha de donar, d'una banda, en relació amb les conviccions religioses, i, de l'altra, en relació amb l'ateisme i l'agnosticisme (encara que aquesta qüestió no es planteja directament en la decisió), ja que l'article 2.a protegeix de la mateixa manera la llibertat de religió i la llibertat de consciència.⁸

Aquests dos aspectes de la llibertat de religió són, per dir-ho així, els seus elements constitutius naturals, ja que deriven d'una manera lògica i inevitable de l'objecte d'aquesta llibertat. Això és evident en el cas del lliure exercici. Quant a l'exigència de neutralitat de l'Estat, és necessària perquè una intervenció de l'Estat a favor d'una religió determinada crea una pressió incompatible sobre la llibertat dels qui professen una religió menys afavorida. Per tant, és comprensible que, en certa manera, l'obligació de neutralitat derivi del dret al lliure exercici, ja que si l'Estat donés suport a una religió en particular tindria l'efecte de limitar el contingut negatiu de la llibertat d'exercici dels qui no són fidels a aquesta religió. Així mateix, el caràcter inherent d'aquests dos factors queda demostrat pel fet que també formen part dels sistemes jurídics i constitucionals d'altres democràcies liberals, amb una formulació variable, pel que fa al principi de neutralitat, i un contingut que presenta determinats elements constants, però que varia quant a la resta entre un país i un altre, segons l'experiència històrica de cadascun i de la situació concreta de les diverses religions. Així doncs, als Estats Units, la primera Esmena de la Constitució inclou la llibertat de religió en la doble forma d'una clàusula de lliure exercici (*free exercise clause*) i d'una clàusula de no-establiment (*establishment clause*). Aquesta última ocupa, amb algunes diferències, la funció que té el principi de neutralitat⁹ al Canadà. A França, la llibertat de religió conté el principi de laïcitat, que constitueix la manera francesa del principi de neutralitat, i el de la llibertat de culte, que correspon al lliure exercici de la religió.¹⁰

En el cas *Big M. Drug Mart*, el procurador general del Canadà, amb l'objectiu de defensar la validesa de la Llei del diumenge, va destacar que, a diferència de la primera Esmena americana, l'article 2.a de la Carta canadenca no conté cap "clàusula de no-establiment" explícita, i advoca per la conclusió que la protecció de la llibertat de religió al Canadà només està enfocada al lliure exercici. No obstant això, el Tribunal Suprem va reafirmar l'existència del principi de neutralitat en jutjar inconstitucional la Llei del diumenge perquè tenia un caire religiós i no laïc.¹¹

D'altra banda, hi ha dues decisions posteriors del Tribunal d'Apel·lació d'Ontario que il·lustren l'abast d'aquesta obligació de neutralitat en el context de l'ensenyament públic. A *Zylberberg*¹² el Tribunal va jutjar inconstitucional, per incompatibilitat amb l'article 2.a de la Carta canadenca, un reglament escolar que incloïa la recitació de pregàries cristianes a l'escola pública, encara que hi havia l'opció per als pares d'obtenir una exempció per als seus fills si així ho desitjaven. El Tribunal va considerar que el reglament exercia una manera de pressió indirecta sobre els pares i els alumnes, i els forçava a conformar-se amb el comportament religiós majoritari, la qual cosa, a la pràctica, els faria dubtar sobre si reclamar el benefici de l'exempció. En el cas *Canadian Civil Liberties Association*,¹³ el Tribunal d'Apel·lació va jutjar contrari a l'article 2.a de la Carta canadenca un reglament adoptat en virtut de la Llei escolar d'Ontario que pretenia que els alumnes rebessin ensenyament religiós a les escoles públiques, tret que els pares en demanessin l'exempció. El Tribunal va considerar que les disposicions relatives a l'exempció no justificaven el reglament, ja que la pressió del conformisme podria dissuadir alguns pares de recórrer-hi per por d'un estigma social.¹⁴ El Tribunal va subratllar la diferència que hi havia, d'una banda, entre una educació religiosa, amb la finalitat d'adoctrinar en una religió determinada i que viola la llibertat de religió, i, de l'altra, l'ensenyament pluralista de les religions, que està permesa constitucionalment a l'escola pública.¹⁵

Deixem per un moment aquestes dues decisions del Tribunal d'Apel·lació d'Ontario; el jutge Sopinka, del Tribunal Suprem del Canadà, va afirmar, en el cas *Adler*,¹⁶ que “aquest caràcter laic [de les escoles públiques] és, en si mateix, prescrit a l'article 2.a de la Carta, tal com van manifestar diversos tribunals del Canadà”. Dit d'una altra manera, la Carta determina que les escoles públiques siguin laiques (*secular*), és a dir, que respectin el principi de neutralitat.

Finalment, en una data més recent, en el cas *Village de Lafontaine*,¹⁷ el jutge LeBel (en el seu nom i en el dels jutges Bastarache i Deschamps) va examinar, en *obiter dictum*, la qüestió de l'existència i l'abast d'una obligació de neutralitat religiosa de l'Estat com a element constitutiu de la llibertat de religió que garanteix la Carta canadenca. El jutge LeBel va definir aquesta qüestió de la manera següent:

“Aquesta llibertat fonamental [la llibertat de religió] imposa a l'Estat i als poders públics una obligació cap al conjunt de les religions i dels ciutadans, una obligació de neutralitat religiosa que garanteixi la tolerància individual o col·lectiva, que permeti

preservar la intimitat de tot el món i la igualtat de tothom (paràgraf 65). Aquesta igualtat deriva d'una llarga evolució històrica, comuna a molts països que comparteixen actualment les tradicions democràtiques occidentals. La història de Canadà constitueix un exemple d'aquesta experiència històrica que ha permès distanciar, fins i tot dissoldre, els vincles entre l'Estat i l'Església. [...]. Així doncs, en el moment de la Confederació, el 1867, el concepte de neutralitat religiosa implicava, principalment, el respecte a les confessions cristianes. Les regles constitucionals que ho van reprendre, a l'origen, sobretot a l'article 93 de la Llei constitucional de 1867, referent a les lleis escolars, il·lustren aquesta realitat (paràgraf 66). Des d'aleshores, l'aparició i la influència creixent de noves concepcions filosòfiques, polítiques i jurídiques en l'organització i les bases de la societat civil han distanciat de manera gradual les funcions de l'Església i de l'Estat, com també ho ha fet l'impacte de l'evolució demogràfica del Canadà, així com la seva urbanització i la seva industrialització. Sense excloure de l'esfera del debat públic les religions i les esglésies, aquesta evolució ens ha conduït a situar la vida religiosa i les opcions que implica en el domini de la vida privada dels individus o de les associacions voluntàries [...]. Aquests canvis socials tendeixen a crear una distinció clara entre l'Església i les autoritats públiques, que imposa a aquesta última una obligació de neutralitat. Sense deixar de banda l'herència històrica del nostre país, la jurisprudència del nostre Tribunal reconeix la llibertat de religió. Aquest concepte de neutralitat deixa un lloc important a l'Església i als seus membres en l'espai públic on es desenvolupa el debat social, però considera l'Estat un actor essencialment neutre en les relacions entre les diferents confessions i entre aquestes i la societat civil (paràgraf 67). En aquest context, ja no és responsabilitat de l'Estat donar suport activament a una religió determinada, amb l'única finalitat de no inmiscir-se en la vida religiosa dels seus membres. S'espera que l'Estat respecti les diverses confessions, els valors de les quals no sempre són fàcilment conciliables [...].” (Paràgraf 68)

Més endavant descriurem les conseqüències que va resumir el jutge LeBel d'aquest principi de neutralitat en relació amb l'obligació d'acomodament que s'imposa a les autoritats públiques.

La jurisprudència demostra que els tribunals, per imposar una obligació de neutralitat a l'Estat en matèria religiosa, es poden basar en el principi de neutralitat reconegut com a tal, o bé, com ocorre a la Carta canadenca, quan aquest principi no figura en el text constitucional, recórrer al dret al lliure exercici de la religió en la seva forma negativa. En el primer cas,

qualsevol suport significatiu de l'Estat a una religió es podria considerar prohibit; per tant, l'obligació de neutralitat basada en una norma constitucional específica haurà de ser rigorosa, com demostra l'exemple nord-americà. Per contra, en el segon cas, si deduïm l'obligació de neutralitat del dret al lliure exercici de la religió, caldrà demostrar, per qüestionar el suport atorgat per l'Estat a una religió, que aquest suport inclou aspectes discriminatoris, o fins i tot que té l'efecte de crear una pressió social que limita de manera significativa la llibertat d'exercici negatiu de qui no segueix aquesta religió. Ara bé, no totes les formes de suport estatal a una religió tenen el mateix efecte, ja que algunes, per contra, afavoreixen l'exercici de la llibertat religiosa d'uns sense limitar-ne la dels altres. Així, per exemple, els tribunals canadencs van considerar que les pregàries i l'ensenyament confessional organitzades per les autoritats escolars a les escoles públiques limitaven de manera injustificable la llibertat de religió, encara que hi hagués la possibilitat d'exempció, ja que el fet d'haver de sol·licitar-la implicava un risc d'estigmatització per part dels seus semblants i, en conseqüència, una coerció indirecta sobre els alumnes i els seus pares.¹⁸ En aquest punt, per tant, l'obligació de laïcitat implica la necessitat d'acabar amb aquesta manifestació religiosa, en la mesura que és el resultat d'una iniciativa de les autoritats escolars mateixes. Per contra, els tribunals també van considerar que la llibertat de religió imposava una obligació d'acomodament a les escoles públiques, en matèria de vacances escolars i d'exhibició de signes religiosos, per exemple. Conseqüentment, en aquest cas, el principi de neutralitat no s'oposa a les manifestacions religioses a l'escola, en la mesura que són el resultat de la iniciativa dels alumnes i constitueixen una manera d'exercir la seva llibertat religiosa. Dit d'una altra manera, la neutralitat religiosa s'imposa a l'Estat i a les autoritats públiques, però no als individus.

En conseqüència, l'obligació de neutralitat que es fonamenta en el lliure exercici no serà tan estricta com la que es fonamenta en el principi autònom de neutralitat. De fet, aquest relativisme s'accentua encara més en el marc de la Constitució canadenca, sobretot del que es deriva de l'article 93 de la Llei constitucional de 1867,¹⁹ que atribueix determinats drets confessionals a la religió catòlica i protestant en matèria d'educació.²⁰ El principi de neutralitat, per tant, és molt menys rigorós al Canadà que als Estats Units.²¹ Així doncs, als Estats Units es considera que la clàusula de no-establiment prohibeix qualsevol ajut financer directe de l'Estat a les escoles confessionals. En canvi, al Canadà, no s'hauria de considerar que el principi de neutralitat religiosa que es deriva de la llibertat de religió hagi d'impedir a l'Estat ajudar econòmicament les escoles confessionals, a condició que ho faci sense atorgar cap tipus de privilegi ni desafavorir cap religió en relació amb les altres.²²

Tal com demostra el dret comparat, hi ha diferents possibilitats de neutralitat de l'Estat (o de *laïcitat*) en matèria de religió, des d'una neutralitat estricta i hostil que s'abstingui de qualsevol tipus d'ajut a totes les religions, fins a una neutralitat *benèvola*, que permeti a l'Estat afavorir l'exercici de diferents religions sobre una base d'igualtat. La neutralitat, en el seu sentit més estricte, subsisteix sempre que l'Estat es comporti de la mateixa manera amb totes les religions i que no en privilegiï ni desfavoreixi cap en comparació amb les altres, i que no anteposi ni menyspreï les conviccions religioses en relació amb les conviccions atees o agnòstiques, o viceversa.

Com hem pogut veure amb anterioritat, la definició que van donar els jutges dissidents en el cas Lafontaine per al principi de neutralitat religiosa inclòs a la *Carta canadenca* és molt genèrica, encara que és més pròxima a una neutralitat benèvola que a una d'hostil (a més, més endavant comprovem que no va impedir als jutges concloure que hi havia una obligació d'acomodament a favor d'un grup religiós que estava a càrrec del municipi demandat). No obstant això, el Tribunal, en una altra decisió, aquesta vegada sota el concepte de *laïcitat* (*secularism*) que contenia una llei provincial, va adoptar de manera molt més clara i unànime una interpretació oberta i tolerant del principi de neutralitat religiosa de l'Estat, interpretació que posteriorment traslladaria al mateix concepte que es deriva de la Carta canadenca quan es presentés l'ocasió. En el cas Chamberlain,²³ el Tribunal s'havia de pronunciar sobre la legalitat del rebuig, per part d'un consell escolar de la Colòmbia Britànica, a aprovar tres manuals amb il·lustracions de diverses escenes de famílies homoparentals com a recursos d'aprenentatge complementaris, a preescolar i al primer curs. La qüestió era esbrinar si el consell havia aplicat correctament els criteris exigits per l'acta escolar (*School Act*), en particular el que es referia al dret a prendre les seves pròpies decisions segons "principis estrictament laics i no confessionals" (*secular and non sectarian*). El resultat es va veure dividit en set contra dos a l'hora de decidir sobre la norma de control aplicable; els jutges majoritaris van arribar a la conclusió que la decisió del consell era poc raonable; els jutges minoritaris van concloure que la decisió s'havia pres dintre dels límits del poder discrecional conferit per la llei, mentre que tots els membres del Tribunal van interpretar que el concepte de laïcitat no impedia que un organisme públic com un consell escolar prengués decisions basades, en part o totalment, en consideracions religioses, però que, de la mateixa manera, no permetia que cap creença particular de la moralitat servís per rebutjar o deixar de costat els punts de vista oposats. L'obligació de laïcitat del consell s'havia d'enfocar a promoure la tolerància i la diversitat d'opinions, i no a provocar que la religió la fes desaparèixer de l'escena. No limitava de cap manera la llibertat dels membres del consell escolar per formar part d'alguna doctrina que

condemnés l'homosexualitat, però prohibia al consell prendre decisions que reflectissin aquesta doctrina, en la mesura que il·lustraven el rebuig a reconèixer la validesa d'altres punts de vista.²⁴

La posada en pràctica d'una neutralitat o d'una laïcitat rígida i negativa, interpretada com a exigència per a l'exclusió de l'esfera pública d'alguna religió (sobretot de les escoles públiques), va entrar en conflicte, lògicament, amb la idea que cal adaptar les normes o les polítiques públiques a les exigències d'una religió, ja que això n'afavoriria l'exercici.²⁵ En canvi, un concepte de laïcitat oberta i tolerant, que deixés expressar les creences religioses, sota el precepte que no perjudiquessin les altres, és perfectament compatible amb la idea d'acomodament. De fet, com veurem a continuació, la jurisprudència dels tribunals canadencs va reconèixer que l'obligació d'acomodament en matèria religiosa deriva dels dos significats de la llibertat de religió (com també deriva del dret a la igualtat i de la prohibició de qualsevol discriminació basada en la religió).

B. El dret a l'acomodament raonable basat en la llibertat de religió

En els veredictes de *Big M. Drug Mart* i *Edwards Books*, el Tribunal Suprem va reconèixer que, quan una llei que persegueix un objectiu secular vàlid implica, no obstant això, efectes restrictius sobre la llibertat de religió d'algunes persones, aquestes persones tenen dret a obtenir acomodaments, sobretot en manera d'exempció de l'aplicació de la llei, sempre que aquesta solució sigui compatible amb l'interès públic.²⁶ Amb tot, el govern la pot denegar si aconsegueix demostrar que és necessari que aquesta regla de dret s'apliqui sense exempció o, com en el cas *Edwards Books*, sense cap excepció suplementària a les que ja estaven previstes per la legislació. En aquest cas, es qüestionava la validesa de la Llei sobre els dies festius en els comerços al detall d'Ontario, que prohibia obrir els comerços en diumenge. Les exempcions previstes per la llei incloïen únicament els comerços petits que tancaven en dissabte. Havent resolt abans el Tribunal Suprem la mateixa qüestió, el Tribunal d'Apel·lació d'Ontario, en el veredict *R. c. Videoflicks Ltd.*,²⁷ va arribar a la conclusió que la llei limitava la llibertat de religió dels propietaris dels comerços que professaven la fe jueva, que no es podien prevaldre de les exempcions previstes per la llei, i que, per complir els preceptes de la seva religió, no obrien els seus comerços en dissabte. Per tant, el Tribunal havia decidit que la llei era "inoperant segons el seu parer", la qual cosa reconeixia que s'havia de concedir a aquestes persones "una exempció constitucional" a l'empara de la llei, ja que violava la seva llibertat de religió.

El Tribunal Suprem va canviar la decisió del Tribunal d'Apel·lació d'Ontario en el cas *Edwards Books*. Per majoria, el Tribunal va considerar que la llei era vàlida sense necessitat d'afegir-hi exempcions suplementàries a les previstes per la legislació. El Tribunal va començar reconeixent que l'objectiu de la llei (procurar un dia de descans setmanal comú per a tots els treballadors) era vàlid. No obstant això, a causa dels seus efectes, la llei restringia la llibertat de religió dels qui respectaven el sàbat imposant-los una càrrega financera suplementària, perquè havien de tancar el seu comerç un dia més que els qui respectaven el diumenge com a dia religiós. Per tant, i reconeixent que la legislació d'Ontario estava obligada a aquest acomodament, tant com fos possible, per als qui la religió els obligava a tancar en un dia diferent a diumenge, els jutges majoritaris van considerar que les exempcions ja previstes per la llei constituïen un acomodament suficient, i que afegir exempcions suplementàries posaria en perill l'eficàcia de les mesures legislatives. Per contra, el Tribunal d'Apel·lació va considerar que la legislació no havia fet tot el possible per l'acomodament i que hauria d'haver concedit l'exempció a tots els comerciants que tancaven en dissabte per raons religioses, amb independència de les dimensions del seu comerç. Cal remarcar que, posteriorment, la legislació d'Ontario, per iniciativa pròpia, va modificar la llei perquè l'exempció del sàbat abastés tots els comerços, amb independència de les seves dimensions, que tanquessin qualsevol altre dia que no fos diumenge per raons religioses.

Així mateix, podríem afegir que l'obligació d'acomodament deriva, en primer lloc, de les dues interpretacions de la llibertat de religió, com exemplifiquen els casos *Big M. Drug Mart* i *Edwards Books*. En conseqüència, d'una banda, una llei que prohibeixi obrir els comerços en diumenge atempta contra el lliure exercici, en penalitzar els qui tenen com a dia festiu religiós un dia laborable, i, de l'altra, també atempta contra el principi de neutralitat religiosa de l'Estat, ja que, malgrat l'aparença de neutralitat, en realitat no és neutre en els seus efectes i no penalitza aquests últims, en comparació amb aquells que tenen com a dia festiu religiós el diumenge (en canvi, si penalitzés de la mateixa manera tots els que tinguessin un dia festiu religiós, només contravindria el lliure exercici).

Finalment, cal esmentar que, en el cas *Lafontaine*, el jutge LeBel va concloure amb l'apreciació que, encara que el principi de neutralitat religiosa exigeix que, per part de les autoritats públiques, s'adaptin els acomodaments necessaris per evitar els obstacles per a l'exercici de la religió que han creat elles mateixes o que han ajudat a crear, en canvi, s'oposa als acomodaments destinats a no impedir l'exercici de la religió, que seria únicament el cas d'un particular, en el qual l'autoritat pública no tindria cap part.

Aquesta qüestió va enfrontar una congregació de testimonis de Jehovà amb un ajuntament del Quebec. El reglament municipal de territori determinava explícitament que es podien construir edificis de culte en una zona en concret, però només en aquesta zona. Després d'haver complert els tràmits necessaris, els testimonis de Jehovà van manifestar que cap propietari de la zona autoritzada els volia vendre un terreny per construir-hi la seva *sala del regne*, la qual cosa qüestionava el reglament municipal, i sol·licitaven a l'Ajuntament que modifiqués els límits de la zona autoritzada per poder construir sobre un terreny que havien comprat en una altra zona (comercial). L'ajuntament ho va rebutjar sense donar explicacions sobre la seva decisió. En primera instància, i basant-se en les proves, el jutge va dictaminar que un dels propietaris de la zona autoritzada estava totalment disposat a vendre un terreny a la congregació, per la qual cosa va contradir el que havia disposat aquesta congregació. Al Tribunal d'Apel·lació,²⁸ els tres jutges que presidien la sessió van considerar que el primer jutge s'havia equivocat en l'apreciació de la prova. No obstant això, posteriorment els jutges Gendreau i Pelletier, que formaven majoria, van considerar que l'absència de terrenys disponibles en la zona permessa no era, en cap cas, culpa de l'Ajuntament, per la qual cosa no tenia cap obligació de prendre mesures positives per afavorir la llibertat de religió, que no havia violat per causa de les seves accions. Així doncs, van determinar que l'obligació d'acomodament només existeix en els casos en què l'obstacle a l'exercici de la religió prové totalment d'una norma o d'un comportament adoptat per part d'una autoritat pública. En canvi, cap obligació no li incumbeix, ja que l'impediment prové, de manera total o parcial, de l'actitud d'un tercer. En canvi, el jutge principal Robert, dissident en aquest punt, va considerar que s'havia privat a la congregació del seu dret a establir un lloc de culte per la combinació de la no-disponibilitat de terrenys i l'aplicació del reglament per part de l'Ajuntament, la qual cosa va fer que aquest no complís el seu deure d'acomodament.

En el Tribunal Suprem,²⁹ cinc dels nou membres del Tribunal van adoptar una solució basada en les consideracions del dret administratiu, que els dispensaven de solucionar els problemes derivats de la llibertat de religió.³⁰ Així, van dictaminar que, ja que l'Ajuntament no s'havia mostrat partidari de modificar la zona en qüestió, no havia complert la seva obligació d'equitat de procediment i, per tant, va actuar de manera arbitrària. Per tant, l'Ajuntament s'havia de fer càrrec de nou del cas, per tornar a examinar la demanda de modificació dels terrenys.³¹

Hi va haver quatre membres més del Tribunal que van considerar que, en absència d'error manifest, el Tribunal d'Apel·lació no podia revisar la comprovació de fet del primer jutge, relativa a la disponibilitat d'un terreny. Aquesta comprovació, basada en l'apreciació de la credibilitat dels testimonis, s'havia de restablir, la qual cosa justificava el rebuig de la demanda dels testimonis de Jehovà, atès que ja no era possible, a partir d'aleshores, concloure que s'havia atemptat contra la seva llibertat de religió (ja que no hi havia res que impedís a la congregació construir el seu edifici de culte sobre el terreny disponible a la zona permesa). No obstant això, en una segona sessió, a causa de la importància dels arguments presentats relatius a la llibertat de religió, debatuts davant el Tribunal per les parts i les intervencions, tres d'aquests quatre jutges, el jutge LeBel, que va redactar els seus motius, i els jutges Bastarache i Deschamps, van considerar necessària estudiar les qüestions que es derivaven de la hipòtesi de l'absència de terreny disponible.³² Van arribar a la conclusió que, en aquesta situació, efectivament es va atemptar contra la llibertat de religió de la congregació, ja que aquesta es va trobar amb la impossibilitat de construir el seu lloc de culte en el conjunt del territori municipal. A més, contràriament a la conclusió de la majoria del Tribunal d'Apel·lació, aquest atemptat no seria imputable únicament als propietaris que no volien vendre els seus terrenys. Per tant, l'atemptat no resultava de l'existència d'un reglament relatiu als terrenys permesos, sinó del rebuig de l'ajuntament a adaptar-lo per fer-se càrrec d'una situació de fet en la qual no hi havia cap terreny disponible a la zona autoritzada. Dit d'una altra manera, per al jutge LeBel l'obligació d'acomodament no es donava només a causa que l'obstacle a la llibertat de religió l'havia creat totalment l'autoritat pública, sinó també perquè era el resultat de la combinació de l'actitud d'aquesta autoritat amb una situació de fet independent a la seva voluntat.

Una vegada aclarit aquest punt, el jutge LeBel va plantejar la qüestió del conflicte susceptible de donar-se entre aquesta obligació d'acomodament i l'obligació de neutralitat religiosa obligatòria per a l'Ajuntament. El jutge es va explicar de la manera següent sobre aquesta qüestió:

“L'Ajuntament, obligat a demostrar la seva neutralitat religiosa, ha d'habilitar la seva reglamentació per evitar que hi hagi obstacles inútils per a l'exercici de les llibertats religioses. No obstant això, la seva funció no és oferir ajut de cap tipus als diferents grups religiosos, ni ajudar-los activament a solucionar les dificultats que se'ls puguin plantejar en les seves negociacions amb tercers per instal·lar un lloc de culte. Així, en el cas que ens ocupa, l'ajuntament no estava obligat a garantir als demandants l'accés a un terreny que, a més, havien triat segons els seus criteris. Un ajut d'aquest tipus seria

incompatible amb la seva obligació de neutralitat, ja que significaria que l'Ajuntament manipularia les seves normes reglamentàries a favor d'una religió en concret. Per tant, un suport d'aquest tipus atorgat a un grup religiós podria atemptar contra la neutralitat necessària respecte a tothom.”³³

El jutge LeBel va afegir, a més, que encara que “en principi, les llibertats fonamentals [...] solament impliquen una obligació negativa per a l'Estat, que simplement s'ha d'abstenir d'intervenir-hi [...]”, “en canvi, en el moment en què l'Estat crea una situació que obstaculitza l'exercici d'una llibertat, pot estar obligat a prendre mesures positives per posar fi a aquest atemptat.”³⁴ En aquest cas va considerar que es trobava clarament en una situació en què “la llibertat de religió no podria tenir una significació real sense una intervenció positiva dels poders públics”. En conseqüència, “ja que aquesta intervenció positiva és necessària, constituïria un límit raonable al principi de neutralitat de l'Estat.”³⁵ Si unim aquesta conclusió amb l'anterior, relativa a l'efecte de l'actitud d'un tercer, cal suposar que l'obligació d'intervenció de l'autoritat pública per eliminar un obstacle per a l'exercici de la llibertat de religió hi és en el cas en què aquest obstacle sigui l'única conseqüència de l'actitud de l'autoritat pública mateixa, o bé una conseqüència d'aquesta associada a una situació de fet resultat de l'actitud d'un tercer. En canvi, si l'obstacle prové totalment de l'actitud d'un tercer, l'autoritat pública no només no està obligada a solucionar aquest obstacle, sinó que l'obligació de neutralitat també li ho impediria.³⁶

L'acomodament raonable es pot donar de diferents maneres. Pot consistir, purament i simplement, a eximir les persones interessades de l'aplicació de la regla en qüestió. Per exemple, el reglament escolar que prohibeix la possessió d'armes per part dels alumnes o qualsevol vestimenta distintiva té un efecte discriminatori sobre aquells la religió dels quals els obliga a dur permanentment un punyal ritual (*kirpan*) o a dur el *hijab*. Llevat si es pot demostrar que es tracta d'una limitació excessiva, l'acomodament consisteix a preveure un règim d'excepció que permeti als sikhs de poder dur el seu punyal³⁷ a l'escola i als musulmans de dur el *hijab*. Així mateix, la condició que obliga els empleats (per exemple, d'una escola) a treballar en determinats dies que per a ells són festes religioses, representa un efecte discriminatori i contrari a la seva llibertat de religió. Amb la finalitat de respectar l'obligació d'acomodament, els ocupadors estan obligats a permetre'ls que tinguin un dia lliure pagat per celebrar les festivitats.³⁸ L'acomodament també pot consistir a posar a la disposició dels interessats determinades instal·lacions o avantatges. Per exemple, la pràctica de servir el mateix menú, amb carn de porc, al menjador escolar té un efecte discriminatori i contrari a la llibertat de religió

sobre les persones de religió jueva o musulmana. L'acomodament consistiria a oferir-los menús diferents.

L'acomodament pot ser imposat per un tribunal, però també es pot negociar de manera amistosa i el pot consentir de manera voluntària una autoritat pública. Així, en una declaració del Consell de Comunitats Culturals i de la Immigració del Quebec,³⁹ es va posar l'exemple d'un ajuntament que va decidir reservar l'ús de la piscina municipal durant tres hores a la setmana als grups musulmans, període durant el qual s'excloïa els altres usuaris, amb la finalitat que es poguessin banyar únicament amb persones del mateix sexe. Aquests grups consideraven que la seva religió els impedia freqüentar una piscina oberta per a persones dels dos sexes al mateix temps. Un altre exemple d'acomodament acordat de manera voluntària: la Gendarmeria Reial del Canadà va decidir permetre als sikhs d'entrar als seus rangs dispensant-los de l'obligació de dur el barret punxegut tradicional i permetent-los de seguir duent el turbant (i la barba i el punyal ritual o *kirpan*).⁴⁰

En conclusió, l'acomodament pot ser recomanat per una comissió de drets de la persona, tal com il·lustra un document de la Comissió del Quebec dels Drets de la Persona, que recomana l'acomodament per poder dur el *hijab* a les escoles públiques.⁴¹

C. Condicions que s'han de complir per invocar la llibertat de religió

L'examen de la jurisprudència mostra que, per provar que una norma limita la llibertat de religió, el demandant ha de demostrar que li obliga a fer el que li prohibeixen les seves creences, o que li impedeix respectar un precepte important del seu codi moral, o fins i tot, encara que no li ho impedeixi, li comporta una sèrie de dificultats importants o li reporta inconvenients econòmics, resultat de costos addicionals o de la pèrdua d'algun benefici. Per tant, s'ha de distingir, d'una banda, el cas o la regla de dret que impedeix o fa més difícil de fer el que prescriu la creença (o fins i tot obliga a fer el que la creença prohibeix), i, de l'altra, el cas o la regla de dret que impedeix fer el que la creença permet. Només els dos primers s'haurien de considerar restrictius de la llibertat de religió. En el primer cas, com que el precepte religiós és purament permissiu, no entra en conflicte amb la regla de dret que prohibeix el que aquest autoritza. Així, el fet que una religió permeti l'avortament no la posa en conflicte amb una disposició legislativa que, per contra, prohibeix la interrupció de l'embaràs; el fet que una religió autoritzi la poligàmia no la fa incompatible amb una llei que la prohibeixi.

D'altra banda, es planteja la qüestió del vincle de causalitat que ha d'haver entre la regla de dret qüestionada i la restricció de la llibertat de religió. En aquest sentit, el jutge en cap Dickson va indicar, en el cas *Edwards Books*, "que no té importància si la coerció és directa o indirecta, deliberada o involuntària, previsible o imprevisible". En aquest cas, el Tribunal va dictaminar que una llei que obliga tots els comerciants a tancar el seu establiment en diumenge limitava la llibertat de religió dels minoristes i dels consumidors que consideraven que el dia festiu setmanal no havia de ser en diumenge, ja que feia més costosa i més difícil, per a aquestes persones, la pràctica dels seus preceptes religiosos. La llei exerceix sobre aquestes persones una pressió indirecta en forma de desavantatge d'ordre competitiu i, per als consumidors, unes possibilitats de compra reduïdes. No obstant això, la majoria va concloure que la restricció era justificable en el sentit de l'article 1 de la Carta canadenca.⁴²

L'efecte restrictiu de la regla de dret sobre la creença o la pràctica religiosa ha de ser prou greu perquè atempti contra la llibertat de religió o de consciència. Així, en *R. C. Jones*,⁴³ el Tribunal va considerar que l'obligació per a la persona que educa els seus fills a casa, de demostrar el caràcter apropiat d'aquesta educació no implicava cap restricció sobre la llibertat de religió, ja que els efectes de les disposicions legislatives eren summament mínims.

La persona que invoqui una creença o un precepte religiós n'ha de demostrar, primer, l'existència. Això implica que s'imposi al demandant un criteri objectiu. A més, a aquesta verificació objectiva de l'existència del precepte invocat se n'hauria d'afegir una altra de subjectiva, de la sinceritat de qui s'hi acull. No obstant això, s'ha comprovat que els tribunals canadencs, a semblança dels Estats Units, sempre han evitat formular una definició objectiva de la religió o pronunciar-se en relació amb la naturalesa de les creences invocades. Per tant, tendeixen a donar més importància al criteri subjectiu de la sinceritat dels qui desitgen obtenir un acomodatament. En realitat, el problema es planteja de manera diferent segons si el precepte invocat forma part de l'ensenyament d'una religió tradicional i ben establerta o del d'una religió nova i poc coneguda, o fins i tot que no pertanyi a cap religió existent, sinó que sigui pròpia de la persona que s'hi acull.

Els problemes més difícils es plantegen quan la convicció invocada és pròpia únicament del demandant i no forma part de cap religió coneguda. En principi, no hauria d'haver res que impedís que les creences religioses pròpies d'un sol individu puguin estar protegides en virtut de la llibertat de religió, amb la condició que responguin a una adhesió a uns valors espirituals

fonamentals. No obstant això, a la pràctica és molt difícil que un demandant pugui provar que les creences a les quals és l'únic que s'adhereix constitueixen més que simples opinions; no obstant això, ho pot aconseguir en alguns casos, per exemple, presentant escrits anteriors propis sobre aquesta qüestió, o testimonis sobre la seva forma de vida.

Quan el precepte invocat forma part de l'ensenyament d'una religió coneguda, la prova de la seva existència no planteja dificultats particulars, tret que el demandant li doni una interpretació personal que s'allunyi de la concepció general majoritària. En aquest cas, els tribunals canadencs normalment apliquen el criteri subjectiu de la sinceritat de la creença del demandant. El fet que prevalgui la sinceritat de les conviccions religioses personals del demandant sobre la seva conformitat amb els preceptes oficials de l'Església a la qual pertany no impedeix, lògicament, consultar les autoritats d'aquesta Església per confirmar l'existència d'un precepte. Si les autoritats religioses confirmen la creença invocada pel demandant, també n'ha de presentar una prova. En canvi, en el cas que aquesta creença divergeixi de la interpretació atorgada per les autoritats, la tendència dels tribunals canadencs és d'acceptar, malgrat tot, el caràcter religiós de la creença si el demandant la professa de manera sincera.

Aquesta actitud és la que van adoptar els jutges majoritaris del Tribunal Suprem del Canadà, però va ser qüestionada pels jutges dissidents, en el cas anomenat de la *succah*, en el qual els jueus ortodoxos invocaven la llibertat de religió garantida a la Carta de Quebec dels drets i les llibertats de la persona (la Carta canadenca, que només obliga els poders públics, no es podia invocar en aquest cas contra un sindicat de propietaris)⁴⁴ per obtenir una derogació a la declaració de copropietat del seu immoble, que s'havia aplicat per prohibir-los la construcció d'una *succah* individual a la balconada del seu pis.⁴⁵ En un tràmit d'acomodament, el sindicat de copropietaris va proposar permetre a les persones interessades d'instal·lar una *succah* comuna al jardí, però ells van considerar que aquesta solució els crearia dificultats excessives en l'observança de la seva religió i també aniria en contra de les seves creences religioses personals, que, tal com afirmaven, els exigien que cadascú instal·lés la pròpia *succah* a la seva balconada. El sindicat va rebutjar aquesta demanda i va sol·licitar una ordre formal permanent que prohibís a les persones interessades instal·lar *succahs*, i, en cas necessari, que autoritzés la demolició de les *succahs* existents. El Tribunal Superior va acollir la demanda, la decisió de la qual va confirmar el Tribunal d'Apel·lació del Quebec. El cas plantejava diversos problemes jurídics; el que ens incumbeix va ser decisiu en primera instància i en apel·lació, i va dividir els integrants del Tribunal Suprem.

El jutge de primera instància havia adoptat la posició que, perquè una pràctica estigui protegida per la llibertat de religió, el demandant ha de demostrar que està prescrita pels ensenyaments oficials de la seva religió, ja que la creença sincera que se li exigeix és insuficient.⁴⁶ En finalitzar l'examen de la prova, i basant-se principalment en la declaració d'un rabí que testimoniava per al sindicat, el jutge va arribar a la conclusió que no hi havia cap obligació religiosa per al jueu practicant d'erigir la seva pròpia *succah*, i que no hi havia cap mandat que prescrivís el lloc on s'havia d'erigir. A partir d'aquí, el jutge va indicar expressament que preferia l'opinió del rabí que testificava per al sindicat a la del rabí que testificava per als demandants. En conseqüència, el primer jutge va considerar que les restriccions incloses a la declaració de copropietat no impedièn a les persones interessades respectar les seves obligacions religioses, definides *objectivament* com per habitar "una *succah*", més que "la seva pròpia *succah*" (tenint en compte que l'oferta d'acomodament del sindicat consistia a erigir una *succah* comuna al jardí de l'immoble). Seguidament, el jutge de primera instància va qüestionar, en relació amb els punts de la discussió, si un atemptat a la llibertat de religió, en el cas que n'hi hagués algun, es podria justificar emparant-se en la Carta del Quebec; segons la seva opinió, aquest atemptat estaria justificat per la finalitat de preservar el valor estètic de l'immoble i garantir la seguretat dels copropietaris en cas d'incendi.

En el Tribunal d'Apel·lació del Quebec, dos dels tres jutges van coincidir amb l'opinió del jutge de primera instància.⁴⁷ El tercer jutge, amb una opinió individual, va considerar que el jutge de primera instància havia interpretat la llibertat de religió de manera massa restrictiva. Segons el seu parer, el que s'ha de considerar és la sinceritat de les creences d'un individu, sense importar si són divergents, o fins i tot errònies, en relació amb l'ensenyament oficial impartit pels dirigents de la comunitat religiosa a la qual està vinculat l'individu. Per això, va jutjar que les clàusules qüestionades per la declaració de copropietat atemptaven contra la llibertat de religió de les persones interessades i que també eren discriminatòries per a ells. No obstant això, va concloure que l'actitud intransigent adoptada pels demandants, que rebutjaven qualsevol proposta que no complís totes les seves exigències, havia fet impossible qualsevol acord i, per tant, dispensava el sindicat de copropietaris de qualsevol obligació d'acomodament que no fos la proposta, ja plantejada, de situar una *succah* comuna, proposta que el jutge va considerar raonable en aquestes circumstàncies.

Els nou membres del Tribunal Suprem van estar dividits cinc contra quatre. Els cinc jutges majoritaris⁴⁸ van acordar una importància decisiva a la creença subjectiva dels demandants i van concloure que sí que havia atemptat contra la seva llibertat de religió, que no

es podia justificar per la defensa del dret de propietat dels altres copropietaris, encara que es podia acollir a l'apel·lació i declarar que les persones interessades tenien dret a instal·lar una *succah* a les seves balconades respectives durant els nou dies de la festivitat anual del *Succuth*, complint una sèrie de condicions relatives a la dimensió, la situació concreta (per raons de seguretat) i l'estètica general d'aquestes *succahs*.

Sobre la qüestió que ens incumbeix, els jutges majoritaris van considerar que el demandant que invoca la llibertat de religió no està obligat a provar l'existència de cap obligació, exigència o precepte religiós objectiu.⁴⁹ El Tribunal no hauria d'actuar com a àrbitre de dogmes religiosos. A més, encara que no estigui qualificat per interpretar i determinar el contingut d'una concepció subjectiva d'una exigència religiosa, el Tribunal es pot manifestar sobre la sinceritat de la creença del demandant quan aquesta sinceritat sigui realment una qüestió de litigi. Una creença sincera s'ha d'entendre simplement com una creença honesta, i el Tribunal s'ha d'assegurar que la creença religiosa invocada està plantejada de bona fe i que no és una falsedat. L'apreciació de la sinceritat és una qüestió de fet que es basa, sobretot, en la credibilitat del testimoniatge del demandant i el fet de saber si la creença invocada pel demandant està d'acord amb les seves altres pràctiques religioses corrents. Com que l'examen no té en compte la percepció dels altres sobre les obligacions religioses del demandant, sinó sobre el que aquest considera subjectivament com les seves obligacions religioses, no és pertinent exigir l'opinió d'un expert. L'examen de la sinceritat per part del Tribunal s'ha d'atènyer a les creences d'una persona en el moment del presumpte atemptat a la llibertat de religió. No és pertinent que el Tribunal analitzi de manera exhaustiva les pràctiques anteriors del demandant per decidir la sinceritat de les seves creences actuals. A causa del caràcter canviant de les creences religioses, l'examen, per part del tribunal, de la sinceritat de la creença no ha d'incloure les pràctiques o les creences anteriors de la persona, sinó que s'ha de limitar a analitzar les creences en el moment del presumpte atemptat a la llibertat de religió. Per tant, el dictamen del jutge de primera instància era incorrecte. Va escollir erròniament entre dues autoritats rabíniques i va contraposar dues opinions sobre una qüestió relativa a la llei jueva.

Sobre aquest aspecte de la importància respectiva de l'existència objectiva de la creença i de la sinceritat personal del creient, tres dels quatre jutges dissidents⁵⁰ van considerar que era necessari demostrar, per aquest ordre, l'existència d'un precepte religiós i la creença sincera en el caràcter obligatori d'aquest precepte. Per satisfer el primer aspecte, un demandant ha de demostrar que la conducta o la pràctica requerida en nom de la llibertat de religió deriva d'un precepte de la seva religió, amb el criteri de la creença raonable en l'existència d'un precepte

religió. En aquest sentit, una prova d'expert es pot revelar útil, ja que pot servir per establir les pràctiques i els preceptes fonamentals de la religió en la qual s'empara el demandant. En la segona part, el demandant ha de declarar que té una creença sincera, i que aquesta creença està vinculada objectivament amb un precepte religiós que deriva d'un text o d'un article de fe. A més, l'informe sobre la sinceritat de les creences ha de ser limitat i possible, perquè el seu objectiu últim és exposar públicament les creences més personals i més íntimes en un context judicial. La sinceritat d'una creença s'examinarà cas per cas i s'ha de basar en una prova que provingui principalment del demandant mateix. El criteri essencial ha de ser el de la intenció i el desig formal de seguir els preceptes fonamentals de la seva religió. Aplicant aquests principis, els tres jutges van concloure que, en aquest cas, la prohibició de construir la seva pròpia *succah* no atemptava contra el dret a la llibertat de religió de les persones interessades. Ells creien sincerament que era preferible construir la seva pròpia *succah*, però s'havia de considerar que es respectava el seu precepte religiós a partir del moment en què satisfien l'obligació fonamental de cuinar els menjars en una *succah*. Ara bé, la declaració de copropietat no obstaculitzava aquesta pràctica, perquè no impedia a les persones interessades celebrar la seva festivitat en una *succah*, ja que podien festejar la *Succuth* en una *succah* comuna, tal com proposava el sindicat de la copropietat. A més, encara que s'hagués atemptat contra la seva llibertat de religió, hauria estat justificat per la necessitat de respectar el dret dels altres copropietaris al lliure gaudi dels seus béns (conservant l'estètica de l'immoble) i a la seguretat de la seva persona (permetent el lliure accés a les balconades per evacuar l'immoble en cas d'incendi).

Conclusió

Com s'haurà pogut deduir de la lectura dels arguments precedents, les manifestacions o les conductes religioses apel·len a l'aplicació de regles i solucions diferents segons si són un fet de les autoritats públiques o dels individus. Quan es tracta de conductes o manifestacions la iniciativa de les quals ha estat presa per les autoritats públiques, s'han de sotmetre al principi de neutralitat religiosa de l'Estat i al respecte del dret al lliure exercici negatiu dels individus, és a dir, al seu dret de no patir cap pressió o coerció a la conformitat religiosa, així com l'obligació de l'Estat de no fer discriminacions religioses, directes o indirectes. Aquesta llibertat religiosa negativa dels individus es va interpretar de manera més aviat estricta per part dels tribunals canadencs, encara que en general les conductes o les manifestacions religioses en les quals les autoritats públiques podrien prendre la iniciativa estan prohibides, o si més no estretament circumscrites, en la mesura, precisament, que es consideren susceptibles d'exercir una pressió

inacceptable sobre els individus i ser discriminatòries, també, en privilegiar determinades religions.

Quan es tracta de conductes o manifestacions per iniciativa dels individus, depenen del dret al lliure exercici positiu, és a dir, del seu dret a manifestar les seves conviccions religioses a través de pràctiques i del seu dret a no patir discriminacions religioses directes o indirectes per aquest motiu. Si aquest dret entra en conflicte amb les normes legislatives o reglamentàries neutres (és a dir, l'objecte de les quals o els efectes de les quals no és promoure o prohibir una creença o una pràctica religiosa), les autoritats públiques es veuen obligades a proporcionar acomodament o adaptació, excepte si poden demostrar que l'acomodament o l'adaptació en qüestió comportarien una coacció excessiva.

La combinació dels principis exposats anteriorment produeix uns resultats que no sempre són fàcils d'explicar i de justificar, a la vista de l'opinió pública. Així, de vegades es qüestiona si és del tot lògic *apartar* les religions majoritàries de l'espai públic (com va fer el Tribunal d'Apel·lació d'Ontario en el cas de les pregàries i l'ensenyament confessional cristianes), i al mateix temps oferir acomodaments que fan *entrar* les religions minoritàries (per exemple, l'autorització per dur *kirpan* i *hijab* a l'escola pública, la dispensa per a les festes religioses, etc.). Sembla que, de manera paradoxal, després d'haver sol·licitat l'abolició de les pràctiques majoritàries invocant la llibertat negativa, així com el principi de neutralitat, la minoria invoca la seva llibertat positiva per obtenir l'autorització de les seves pròpies pràctiques. La resposta és que, en el primer cas, es tractava de manifestacions religioses imposades o assumides per l'autoritat pública (no obstant això, com hem vist, teòricament hauria estat possible considerar que l'existència d'una possibilitat de dispensa protegia suficientment la llibertat de religió i de consciència), mentre que, en el segon cas, es tracta de modificacions reclamades per individus que volien practicar la seva religió.

Entre les idees assumides per l'opinió comuna, també hi ha la que defensa que els acomodaments reconeguts en matèria religiosa constitueixen *privilegis* que comporten una ruptura de la igualtat entre ciutadans. No obstant això, en aquest sentit es desconeix que, precisament, l'acomodament és una conseqüència del dret a la igualtat entès com el dret de les minories (religioses, en aquest cas) a mantenir les seves diferències en relació amb la majoria, beneficiant-se d'acomodaments i d'adaptacions pel que fa a normes neutres, aplicables de manera uniforme a tots, però que tenen efectes perjudicials sobre la llibertat religiosa de determinats grups. Un tracte idèntic aplicat en un context de pluralisme religiós corre el risc de

comportar conseqüències opressores i injustes, perquè obliga les minories a adaptar-se al model hegemònic de la majoria; per tant, no els permet de reconèixer-se amb la seva identitat pròpia.

Finalment, un altre argument que s'exposa sovint defensa que els acomodaments requerits per les minories són incompatibles amb els drets de la majoria i l'obliguen a modificar la seva forma de vida per adaptar-la a la de les minories. Quan aquestes conductes i manifestacions religioses tenen una iniciativa individual, normalment aquesta acusació no està fonamentada, ja que tant les minories com les majories tenen, aleshores, drets compatibles i fins i tot convergents. Permetre el *hijab* i el *kirpan* a l'escola no només no és incompatible amb el fet de permetre dur la creu, sinó que l'un exigeix l'altre pel principi de no-discriminació; dur els propis símbols, en el cas de les minories, no té un efecte negatiu sobre la forma de vida de la majoria. En canvi, quan es tracta de decisions que impliquen una institució pública, com els cursos d'ensenyament religiós o les pregàries organitzades per la direcció d'una escola pública, o per un consell municipal, sí que hi pot haver, efectivament, un conflicte entre els drets de la majoria, si està d'acord amb aquestes decisions, i els de la minoria, si es considera vexada per la seva existència. Per tant, llevat si es considera que els drets de la minoria estan prou protegits per l'existència d'un dret de dispensa, cal donar la raó als uns i no als altres. No obstant això, no és il·lògic o il·legítim considerar que, quan les minories volen abolir les pregàries o l'ensenyament confessional de les quals tenen la llibertat d'absentar-se, són aquestes les que demostren intolerància, en rebutjar les concessions desitjables. Prenent aquest altre exemple, si minoria i majoria no arriben a un acord sobre la presència de símbols religiosos situats a les parets d'una escola pública o d'un palau de justícia, no és possible cap solució de compromís. En aquests casos, la majoria ha de canviar els seus costums per adaptar-se a la minoria, o bé aquesta ha de claudicar davant les preferències de la majoria.

No obstant això, podem partir de la idea que, en tots els casos en què sigui possible, els acomodaments haurien de consistir, preferentment, en dispenses, exempcions i excepcions a favor de les minories, més que en modificacions estructurals del sistema vigent per a la majoria. Encara que aquest principi no es va respectar en el cas de les pregàries i l'ensenyament religiós a l'escola pública o per la pregària d'obertura de les sessions d'un consell municipal, sí que ho va ser, en canvi, en el cas de les festivitats religioses, ja que els tribunals van rebutjar la solució de modificar l'estructura del calendari escolar a favor del sistema d'autoritzacions d'absència individuals.⁵¹ El respecte d'aquest principi facilita també que es tingui en compte la igualtat religiosa. Una modificació estructural trenca la igualtat religiosa, tret que totes les religions es considerin sobre una base d'igualtat, la qual cosa sovint és impossible. Per exemple, en l'àmbit

de les vacances per festes religioses, serien impossibles les modificacions estructurals que tinguessin en compte totes les religions existents. En canvi, les modificacions individuals, en forma de dispensa o exempció, permeten posar a tothom en una base d'igualtat i faciliten el funcionament de les institucions públiques afectades.

Generalment es fan dos tipus de crítiques a les mesures d'acomodament adoptades, voluntàriament o per obligació jurídica, per les institucions públiques: unes vinculades als perills que podrien comportar per als drets individuals de determinats membres d'una minoria, i d'altres relacionades amb els riscos que tindrien per a la integració social d'aquestes minories.

En referència a aquesta segona crítica, es retreu a la política que afavoreix la conservació i la transmissió de les cultures i les religions d'origen de les minories d'instal·lar una mentalitat de la divisió i una psicologia de la separació, d'induir i de valorar la pertinença a subcomunitats més que a la col·lectivitat en el seu conjunt, d'afavorir la formació de guetos de les minories i de legitimar la comunitat. No obstant això, aquestes crítiques són exagerades. La política d'acomodament té l'objectiu principal d'afavorir la inclusió de les minories i dels immigrants en la societat d'acollida, sobretot permetent-los sostreure's de les normes que impliquin una discriminació directa o indirecta per a ells. La política de l'acomodament i del pluralisme es basa en el fet que el reconeixement de la diferència i les adaptacions consentides a la minoria en facilitaràn, a mitjan i a llarg termini, la integració harmoniosa en la societat, fins i tot si, a curt termini, aquestes polítiques poden tenir l'efecte de subratllar, fins i tot d'exagerar, determinades característiques i comportaments particulars d'aquests grups. Així, l'adaptació del calendari escolar a les festivitats religioses de les minories i l'acceptació que es llueixin símbols religiosos fan que els membres d'aquestes comunitats se sentin més a gust amb l'ensenyament públic i estiguin més amatents a enviar-hi els seus fills i a participar, com a pares d'alumnes, més que a recórrer a centres d'ensenyament privat. Per reprendre un exemple esmentat abans, el fet de permetre els sikhs de formar part de la Gendarmeria Reial autoritzant-los a entrar-hi conservant els seus accessoris religiosos, lluny d'impedir la integració d'aquest grup a la societat canadenca, la facilita permetent a aquests membres de participar en una institució canadenca altament simbòlica.

La segona crítica adreçada contra les mesures d'acomodament raonable es refereix als perills que pot causar als drets individuals dels integrants dels grups minoritaris. Per afinar una mica més en allò a què es refereix aquesta crítica, cal insistir que, en l'àmbit jurídic, l'acomodament raonable condueix a un estat diferent que no s'imposa mai als membres de les

minories. Aquests poden decidir, en tot cas, si obeir les lleis generals i no reclamar el dret a l'exempció. Per tant, poden decidir trencar amb la seva religió i la seva cultura per afegir-se al grup majoritari. Dit d'una altra manera, la pertinença a la minoria i el règim diferent que l'acompanya no s'han de patir mai, sinó que sempre han de ser desitjats. No obstant això, és cert que, en l'àmbit sociològic, es pot témer que les mesures de preservació de les cultures d'origen impedeixin, o com a mínim retardin, la *modernització* de les comunitats d'immigrants, és a dir, l'adopció, per part d'aquestes, dels valors individualistes, liberals, racionalistes i seculars que caracteritzen les societats democràtiques i liberals. L'acomodament raonable podria, per tant, afavorir el manteniment, en el si d'aquests col·lectius, dels valors comunitaris i de les pràctiques tradicionals, ja que algunes limiten l'autonomia dels seus membres i el seu accés a les possibilitats que ofereixen les societats més obertes. Aquesta crítica es refereix, en particular, a les mesures que autoritzen o afavoreixen les pràctiques de determinades religions tradicionals, en la mesura que vehiculen una visió del món conservadora, teocràtica, sovint autoritària i patriarcal. L'exemple per excel·lència, evidentment, és el de les pràctiques i les cultures que assignen a les dones una condició subordinada, com, per exemple, haver de dur el *hijab*. Ara bé, quan el *hijab* s'accepta, en nom de l'acomodament raonable, en l'espai públic, per exemple a les escoles, facilita el manteniment d'aquesta pràctica en el marc familiar i comunitari. Encara que és cert que res no obliga jurídicament les dones a dur el vel, el fet que s'autoritzi a l'escola permet a les famílies d'exercir una pressió moral i social sobre les noies per forçar-les a dur-lo contra la seva voluntat.⁵² No obstant això, per seguir amb aquest exemple, la prohibició del *hijab* corre el risc que impliqui crispació entre els pares musulmans. Sens dubte, és preferible que les joves musulmanes acudeixin a l'escola pública duent el vel en lloc que s'hagin de quedar tancades a casa o que les enviïn a una escola religiosa privada.⁵³ Quan en una col·lectivitat minoritària se suscita la por a perdre la identitat, augmenten els riscos que sucumbeixi a la temptació del fonamentalisme i de l'integrisme per defensar-se contra el que percebrà com una pressió assimiladora. Probablement és millor acceptar les pràctiques tradicionals, si més no les que no són perilloses per a la integritat física i psicològica de les persones, esperant que permetin als membres de les minories, sempre conservant el suport del seu entorn d'origen, d'iniciar la seva integració a l'entorn més ampli de la societat d'acollida.

* * *

Notes

¹ La Carta canadenca dels drets i les llibertats (a partir d'ara, la Carta canadenca) s'inclou a la part I (de l'article 1 al 34) de la Llei constitucional del 1982, annex B de la Llei de 1982

sobre el Canadà, 1982, R.-U., c. 11, LRC (1985), ap. II, núm. 44. L'article 2.a estableix que: "Tot el món té les llibertats fonamentals següents: (a) llibertat de consciència i de religió". Vegeu estudis sobre la Carta canadenca a: Esther Mitjans i Josep M. Castellà Andreu (ed.), *Derechos y libertades en Canadá*, Barcelona, Atelier Libros Jurídicos, 2005.

² L'article 15(1) de la Carta canadenca prohibeix la discriminació, sobretot la fonamentada en la religió.

³ És el punt de vista que va adoptar de manera totalment evident el Tribunal Suprem en les seves dues primeres decisions sobre la llibertat de religió, les decisions R. c. Big M. Drug Mart Ltd. [1985], 1 RSC 295, i R. c. Edgard Books [1986], 2 RSC 713, decisions que es van prendre en un moment en què l'article 15 de la Carta canadenca, relatiu al dret a la igualtat, encara no estava en vigor. En el cas Big M. Drug Mart, a les pàgines 336 i 337, el jutge Dickson considera que una ofensa contra la llibertat de religió pot resultar tant d'una coerció estatal que obliga o indueix algú d'atenir-se a una prescripció religiosa com d'una desigualtat en el tracte d'una religió en detriment d'unes altres.

⁴ R. c. Big M. Drug Mart Ltd. [1985], 1 RSC 295.

⁵ SRC 1970, capítol L-13.

⁶ M. Drug Mart Ltd., pàg. 336 i 337 (jutge Dickson).

⁷ És, sens dubte, el que vol dir el jutge Dickson quan afirma que "[...] protegir una religió sense fer-ho de la mateixa manera amb les altres religions deriva en la creació d'una desigualtat d'efectes destructius de la llibertat de religió en la societat". Com ja hem esmentat, en el moment de la decisió de M. Drug Mart Ltd., l'article 15 de la Carta canadenca, que garanteix el dret a la igualtat sense cap discriminació basada en la religió encara no estava en vigor, tot i que la desigualtat derivada de l'absència de neutralitat de l'Estat en aquest cas s'hagués hagut de considerar incompatible amb la llibertat de religió en si mateixa més que amb el dret a la igualtat.

⁸ En tot cas, és la conclusió a la qual van arribar els tribunals americans sobre el fonament de la primera Esmena de la Constitució dels Estats Units, la qual, no obstant això, contràriament a l'article 2(a) de la Carta canadenca, no garanteix de manera expressa la llibertat de religió ni la llibertat de consciència.

⁹ "Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof [...]". Per ampliar la informació sobre la llibertat de religió en dret constitucional americà, vegeu: Laurence Tribe, *American Constitutional Law*, 2a ed., Mineola (Nova York), Foundation Press, 1988, pàg. 1154 i s.; John I. Nowak, Ronald D. Rotunda i J. Nelson Young, *Constitutional Law*, 2a ed., St. Paul (Minn.), West Publishing Co., 1983, pàg. 1028 i s.

¹⁰ Vegeu: Francis Messner, Pierre-Henri Prélot i Jean-Marie Woehrling, *Traité de droit français donis religions*, París, Litec, 2003, pàg. 421 i s.; Jean-Marie Woehrling, «Réflexion sur le principe de neutralité de l'État en matière religieuse et sa mise en œuvre en droit français», (1998), 101, *Archives de sciences sociales des religions*, 31-52.

¹¹ En el cas *Big M. Drug Mart Ltd.*, la llei federal qüestionada, que prohibia obrir els comerços en diumenge, pretenia obligar el conjunt de la població a l'observança religiosa cristiana, la qual cosa era incompatible amb la llibertat de religió que es garantia a la Carta canadenca; per tant, la llei va ser invalidada. En el cas *R. c. Edwards Books*, l'objectiu de la llei d'Ontario que prohibia, de la mateixa manera, obrir els comerços en diumenge, era destinar un dia de descans setmanal als empleats dels comerços al detall, la qual cosa, lògicament, el Tribunal va considerar legítim. Va validar aquesta llei com limitadora, de manera raonable i justificable, de la llibertat de religió. Sens dubte podem pensar que, encara que s'ha de concloure que no deriva de l'article 2(a) de la Carta cap obligació de neutralitat en matèria religiosa, sí que s'hauria d'imposar, en canvi, en virtut de l'article 15, que prohibeix les distincions discriminatòries fonamentades en la religió. En el mateix ordre de coses, l'obligació de neutralitat de l'Estat en matèria religiosa també es desprèn, a més dels articles 2(a) i 15 de la Carta, de l'article 27 sobre el multiculturalisme; evidentment, en la mesura que la religió forma part de la cultura, el respecte al multiculturalisme és incompatible amb el fet d'afavorir determinades religions en comparació amb unes altres. Això és el que va dictaminar el jutge Dickson en el cas *Big M. Drug Mart Ltd.*, a les pàgines 337 i 338: "Estic d'acord amb l'argument de la demandada segons el qual reconèixer al Parlament el dret d'imposar l'observança universal del dia de descans preferit per una religió pràcticament no coincideix amb l'objectiu de promoure la conservació i la valoració del patrimoni multicultural dels canadencs. Per tant, ho considero contrari a les disposicions a aquest respecte de l'article 27 [...]".

¹² *Zylberberg c. Sudbury Board of Education* (1988) 65 OR (2n) 641 (CA Ont.), autorització d'apel·lació al Tribunal Suprem rebutjada.

¹³ *Canadian Civil Liberties Association c. Ontario (Minister of Education)* (1990). 71 OR (2n) 341; 65 DLR (4t) 1 (CA Ont.), autorització d'apel·lació al Tribunal Suprem rebutjada.

¹⁴ Cal recordar que els jutges d'Ontario van interpretar la llibertat de religió d'una manera més exigent que les normes internacionals. Sembla que l'existència d'una possibilitat d'exempció pel que fa a l'ensenyament confessional o l'alternativa entre aquesta i un ensenyament cultural o moral neutre i objectiu, en general es considerava suficient per garantir que estava d'acord amb la llibertat de religió garantida pels instruments internacionals; en relació amb això, vegeu l'Observació general n. 22 (48) (article 18) sobre

la llibertat de religió del Comitè de les Nacions Unides dels Drets Humans, Document N.U. CCPR./C/21/Rev. 1/ad. 4, 20 de juliol del 1993, paràgraf 6.

¹⁵ Els principis en els quals es basen aquestes dues decisions, lògicament, no es poden aplicar a les escoles privades. Per contra, en el cas *R. c. Jones* [1986] 2 RSC 284, el Tribunal Suprem, de manera implícita, va deduir de l'article 2(a) de la Carta canadenca el dret dels pares a no enviar els seus fills a l'escola pública i donar-los un ensenyament religiós a l'escola privada o a casa, a condició que fos *apropiada*.

¹⁶ *Adler c. Ontario* [1996] 3 RCS 609, pàg. 705 (jutge Sopinka).

¹⁷ *Congrégation des témoins de Jéhovah de St-Jérôme-Lafontaine c. Lafontaine (Village)*, 2004 CSC 48; [2004] 2 RCS 650.

¹⁸ El Tribunal d'Apel·lació d'Ontario va concloure amb el mateix raonament per dictaminar que la recitació, per part del capellà, abans de començar les sessions d'un consell municipal, per iniciativa de l'alcalde que les presidia, implicaven una coacció contrària a la llibertat de religió per als membres del consell i els assistents a la sessió, que per mostrar que no participen en aquesta pregària havien de romandre asseguts o abandonar la sala. El Tribunal no va tenir en compte que aquestes persones eren adultes i, per tant, menys impressionables i menys vulnerables en el terreny psicològic que els nens en edat escolar. Vegeu *Freitag c. Penetanguishene* [1999] 179 DLR (4t) 150 (CA Ontario).

¹⁹ Llei constitucional de 1867, 30 & 31 Vict., R.-U., c. 3; LRC (1985), ap. II, núm. 5. Sobre aquesta qüestió, vegeu la nostra crònica de dret constitucional canadenc a: (1998) 33 *Revue française de droit constitutionnel*, pàg. 184-190.

²⁰ L'oració present al preàmbul de la Carta canadenca "Tenint en compte que el Canadà es basa en els principis que reconeixen la supremacia de Déu...", fins ara no ha tingut una funció important, en jurisprudència, per definir la naturalesa de les relacions entre l'Estat i les religions. Es pot deduir un *obiter dictum* poc convincent en el cas d'una decisió del Tribunal Federal que defensava que l'esment de Déu del preàmbul impedia, per exemple, que el Canadà es pogués proclamar oficialment un Estat ateu: *O'Sullivan c. Ministre du Revenu nacional* [1992], 1 CF 522,536 (J. Muldoon). En el cas *Chamberlain c. Surrey School District* núm. 36, 2002 CSC 86 [2002], 4 RCS 710, els jutges Gonthier i Bastarache, dissidents (excepte en el sentit del concepte de laïcitat que contenia una llei de la Colòmbia Britànica [Canadà] que calia interpretar), afirmaven que reconèixer el principi de la supremacia de Déu al preàmbul impedia d'adoptar la posició segons la qual la laïcitat impedeix l'opinió moral que tradueix una creença fonamentada en una religió d'expressar-se en el terreny públic (paràgraf 137).

²¹ Hi ha nombrosos autors amb l'opinió que el principi de neutralitat reconegut al Canadà s'ha de considerar menys rigorós que el principi de no-establiment dels Estats Units; vegeu principalment Peter W. HOGG, *Constitutional Law of Canada*, Scarborough, Thomson-Carswell, 2005, pàg. 945; Bruce RYDER, "State Neutrality and Freedom of Conscient and Religion" (2005), 29 *Supreme Court Law Review* (2a) 169, entre les pàg. 174 i 179. Vegeu també Paul Horwitz, "The Sources and Limits of Freedom of Religion in a Liberal Democracy: Section 2(a) and Beyond" (1996). 54 *University of Toronto, Faculty of Law Review* 1, 60-61: "[...] aid to religion should be constrained by only two considerations. It must not create an *element of religious compulsion* on the part of any believers or non-believers in a given faith. Also, while government aid may properly create the impression that the state is supportive of religion as it is of other mediating institutions, it should not create the impression that it has singled out a particular faith, or religiosity over non-religiosity, for endorsement. Endorsement, even if it does not compel behaviour on the part of the minority, defeats the pluralism and multiculturalism that llauri a central part of religion's value to society" (s'han omès les notes a peu de pàgina).

²² A *Big M. Drug Mart Ltd.*, a les pàg. 340 i 341, el jutge Dickson va deixar oberta, expressament, la pregunta de si la Carta canadenca permet l'Estat de donar suport econòmicament a les institucions religioses privades; la mateixa pregunta no s'havia resolt de manera clara en el cas *Adler c. Ontario* [1996], 3 RCS 609, en el qual el Tribunal Suprem va decidir que la Carta canadenca no obligava l'Estat a proporcionar aquest ajut. D'altra banda, a la pràctica moltes províncies canadenques, sobretot el Quebec, financen les escoles religioses privades en percentatges variables, segons la regió.

²³ *Chamberlain c. Surrey School District* núm. 36, 2002 CSC 86 [2002], 4 RCS 710.

²⁴ Recomanem veure les raons de la jutge en cap McLahin als paràgrafs 19, 21, 25, 27 i 59; del jutge LeBel (oposat) als paràgrafs 208, 209 i 211 i els jutges Gonthier i Bastarache (dissidents) als paràgrafs 137, 138 i 139.

²⁵ Des d'un punt de vista tàctic i retòric, aquest raonament seria vàlid per oposar-se a algunes maneres d'acomodament, per exemple en allò referent a símbols religiosos en determinats espais públics, com a les escoles públiques. Així doncs, en aquest cas es podria rebutjar aquestes pràctiques en nom de la llibertat de religió pròpia, entesa com a garantia de la neutralitat de l'Estat en matèria religiosa, més que recorrent a consideracions menys *agradables*, com la necessitat de disciplina escolar o el manteniment de l'ordre públic.

²⁶ Així mateix, l'obligació d'acomodament també es pot basar en el dret a la igualtat, ja que l'acomodament és la mesura necessària per eliminar els efectes d'una discriminació directa o indirecta.

²⁷ *R. c. Videoflicks Ltd.* (1985), 14 DLR (4t) 10 (CA Ontario).

²⁸ [2002] RJQ 3015.

²⁹ *Congrégation des témoins de Jéhovah de St-Jérôme-Lafontaine c. Lafontaine (Village)*, 2004 CSC 48; [2004] 2 RCS 650.

³⁰ Es tracta de la jutge en cap McLachlin, que va redactar els motius, i els jutges Iacobucci, Vine, Arbour i Fish.

³¹ Aquesta actitud dels jutges majoritaris és sorprenent, en el sentit que el Tribunal va autoritzar la intervenció de l'Aliança Evangèlica de Canadà, de l'Església Adventista del Setè Dia i de l'Associació Canadenca per les Llibertats Civils, que van intervenir, les tres, per presentar arguments relatius a la llibertat de religió. No és il·lògic autoritzar aquestes intervencions, quan l'única finalitat era allargar el debat sobre la llibertat de religió per després dictaminar una sentència que convertia aquest debat en totalment superflu?

³² L'últim integrant del Tribunal, el jutge en cap, coincidia amb els altres tres jutges dissidents en relació amb les seves conclusions sobre les comprovacions de fet del jutge de primera instància i sobre l'absència d'atemptat contra la llibertat de religió, però no se'n va examinar l'abast en la hipòtesi de la no-disponibilitat de terreny.

³³ Paràgraf 71.

³⁴ Paràgraf 78.

³⁵ Paràgraf 79.

³⁶ El professor Bruce Ryder, *loc. cit.*, pàg. 185, critica de la manera següent l'opinió del jutge LeBel, que defensava que l'obligació de neutralitat impedeix a una autoritat pública oferir un acomodament perquè no està destinat a solucionar un obstacle al lliure exercici que prové, de manera total o parcial, de l'Estat: "LeBel J's. comments appear to be taking the conception of religious neutrality in a direction habiti consonant with American constitutional traditions. Canadian jurisprudente has not insisted on a *wall of separation* between church and state, no ron a principle of state non-involvement in matters religious. To the contrary, our jurisprudence plaus a positive value on the protection and promotion of religious pluralism. As discussed above, the preamble to the *Charter*, by affirming that Canada "is founded upon principles that recognize the Supremocy of God" –when read in conjunction with the Charter's commitments to religious freedom, religious equality and multiculturalism- suggests that the *Charter* should be interpreted in a manner that permits the state to foster a religiously-positive pluralism. The state may nourish religious expression and foster the vitality of religious communities, so long as it does so in an even-handed manner. Freedom of religion should not be interpreted as imposing a duty on the state to refrain form even-handed religious support."

³⁷ Com que es va considerar justificada la prohibició del *kirpan* als palaus de justícia i als viatges amb avió, la tendència dels tribunals, fins ara, ha estat considerar que les escoles públiques havien de permetre dur el *kirpan* amb algunes condicions. En un veredict recent, el Tribunal Suprem del Canadà va autoritzar el demandant, un alumne *sikh*, a dur el *kirpan* a l'escola pública amb les condicions següents: “que el *kirpan* es dugui sota la roba; que la funda del *kirpan* no sigui de metall, sinó de fusta, perquè així perdi el seu aspecte contundent; que el *kirpan* es col·loqui a la funda, embolicat i cosit de manera segura amb una tela gruixuda; que el personal de l'escola pugui comprovar, de manera raonable, que es respecten les condicions imposades anteriorment; que l'alumne no es pugui separar del seu *kirpan* sota cap concepte i que la seva desaparició es comuniqui immediatament a les autoritats de l'escola. Vegeu: Multan C., *Commission scolaire Marguerite-Bourgeois* [2006], CSC 6.

³⁸ *Commission scolaire régionale de Chambly c. Bergevin* [1994] 2 RCS 525; l'obligació d'acomodament està basat, en aquest cas, en el dret a la igualtat i la prohibició de discriminació que conté l'article 10 de la Carta de Quebec dels drets i les llibertats de la persona, un instrument gairebé constitucional de protecció dels drets i les llibertats adoptat per la legislació del Quebec, que només s'aplica en aquesta província. Sobre la Carta del Quebec, vegeu: José WOEHLING, «Superposición y complementariedad de los instrumentos nacionales y provinciales de protección de los derechos del hombre en Canadá», a Miguel A., Aparicio (ed.), *Derechos y libertades en los Estados compuestos*, Barcelona, Atelier Libros jurídicos, 2005, pàg. 65-100.

³⁹ *La gestion des conflits de normes par les organisations dans le contexte pluraliste de la société québécoise. Principes de fond et de procédure pour guider la recherche d'accommodements raisonnables*; document presentat a la ministra de les Comunitats Culturals i de la Immigració; Consell de Comunitats Culturals i de la Immigració, juliol de 1993, pàg. 63.

⁴⁰ Es va qüestionar que aquesta decisió de la Gendarmeria Reial era contrària a la llibertat de religió dels integrants del públic susceptibles d'entrar en contacte amb policies que duguessin atributs religiosos *sikhs*. En el cas *Grant c. Canada (procurador general)* [1995], 1 CF 158, el Tribunal Federal (secció de primera instància) va rebutjar aquest argument.

⁴¹ No es coneix cap decisió judicial, al Canadà o al Quebec, sobre el mocador islàmic a l'escola, però la Comissió del Quebec per als Drets de la Persona va publicar, el 1994, un document en el qual Pierre Bosset, conseller jurídic de la Direcció de Recerca, examinava els problemes plantejats per dur el mocador islàmic a les escoles públiques; vegeu: *Le port du foulard islamique dans les écoles publiques. Aspects juridiques*, per Pierre Bosset,

conseller jurídic, Direcció de Recerca, Comissió del Quebec per als Drets de la Persona. Document aportat a la sessió 388 de la Comissió, duta a terme el 21 de desembre del 1994, per a la seva resolució COM-388-6.1.3. La Comissió considera que les escoles han de consentir un acomodament que permeti dur el mocador islàmic, excepte si és “en un context de pressió sobre els alumnes, de provocació o d’incitació a la discriminació basada en el sexe”; esmenta una sèrie de consideracions que poden justificar el rebuig de l’acomodament: el fet que determinats símbols religiosos marginin els alumnes que els duen (encara que les escoles públiques han d’educar els seus alumnes en el respecte als drets i a les llibertats, per evitar, precisament, que es produeixi aquesta marginació); les circumstàncies que demostrarien que l’ordre públic o la igualtat de sexes estan en perill; les consideracions de seguretat (per exemple, que dur el *hijab* fos perillós en el marc de les activitats físiques o de laboratori).

⁴² Els casos *Zylberberg* i *Canadian Civil Liberties Association*, esmentats abans, són dos casos més en els quals el Tribunal va arribar a la conclusió que una restricció de la llibertat de religió pot ser el resultat d’una pressió indirecta, en aquest cas la por a l’estigma social que podrien patir els pares si haguessin de sol·licitar a les autoritats escolars una dispensa de la recitació de les pregàries o d’educació religiosa per als seus fills.

⁴³ *R. c. Jones*, esmentat abans.

⁴⁴ *Syndicat Northcrest c. Amselem*, 2004 CSC 47; [2004] 2 RCS 551. El jutge Iacobucci va afirmar que la seva anàlisi de la llibertat de religió també s’aplica a la Carta canadenca (paràgraf 37). A la Carta del Quebec, vegeu la nota 38.

⁴⁵ Una *succah* és una petita barraca o cabanya temporal tancada: la Bíblia imposa als fidels que hi habitin durant els nou dies de la festivitat religiosa jueva del Succoth.

⁴⁶ [1998] RJQ 1892.

⁴⁷ [2002] RJQ 906.

⁴⁸ Es tracta de la jutge en cap McLachlin i dels jutges Iacobucci (que va redactar els motius), Major, Arbour i Fish.

⁴⁹ En aquesta ocasió, el jutge Iacobucci va proposar la definició següent del concepte de *religió*, la primera que figura en una decisió del Tribunal Suprem del Canadà: “Una religió normalment s’entén com un sistema particular i complet de dogmes i pràctiques. A més, una religió comporta generalment una creença en l’existència d’un poder diví, sobrehumà o dominant. Bàsicament, la religió s’entén com creences o conviccions voluntàries profundes, vinculades a la fe espiritual de l’individu, que estan totalment lligades a la manera en què aquest individu es defineix i es desenvolupa espiritualment, i la pràctica d’aquesta religió li

permet de comunicar-se amb l'ésser diví o amb el subjecte o l'objecte d'aquesta fe espiritual" (paràgraf 39).

⁵⁰ Es tracta dels jutges LeBel, Bastarache (que va redactar els motius) i Deschamps. El quart jutge dissident, el jutge Binnie, es va abstenir de posicionar-se sobre la qüestió de la importància de la prova de l'existència de la creença i de la sinceritat de les persones interessades. Va insistir sobretot en el fet que no es poden aplicar els principis relatius a l'obligació d'acomodament basat en la llibertat de religió de la mateixa manera a l'autoritat pública, d'una banda, i, de l'altra, a relacions contractuals privades que les parts havien convingut voluntàriament. Segons ell, en acceptar el contracte de copropietat, els demandants es van comprometre a no exigir la construcció de *succahs* individuals a les balconades de l'immoble. Per tant, no podien insistir perquè posteriorment es variés aquesta qüestió.

⁵¹ En el cas *Islamic Schools Federation of Ontario* (1997), 145 DLR (4t) 659 (Tribunal Divisionari d'Ontario), els demandants sol·licitaven que el Consell Escolar tanqués les escoles en dues grans festivitats religioses musulmanes, o bé, de manera alternativa, que el reglament adoptat en virtut de la Llei escolar, que preveia que Nadal, Divendres Sant i Dilluns de Pasqua són dies festius, fos declarat inconstitucional perquè implicava una discriminació, basada en la religió, contra els musulmans, i perquè limitava, també, la seva llibertat de religió. Pel que fa a la validesa del reglament, el Tribunal va considerar que la coincidència del calendari escolar, per raons històriques, amb determinades festivitats religioses no el convertia de cap manera en un calendari religiós. El Tribunal va remarcar que el reglament preveia que un alumne fos dispensat de l'obligació de l'assistència escolar si s'absentava de l'escola per participar en una festivitat religiosa. Pel que fa a l'obligació d'acomodament de les autoritats escolars, el Tribunal va dictaminar que s'havia complert, ja que el consell escolar havia tingut en compte que els professors podrien ajudar els alumnes absents per una festivitat religiosa a recuperar les classes, i que havia creat la norma de no posar exàmens o activitats importants en les festivitats religioses musulmanes. L'obligació d'acomodament no va arribar a obligar el Consell a tancar les escoles aquestes festivitats. El Tribunal va remarcar que l'acomodament requerit pels demandants tindria l'efecte, en la mesura que faria estendre aquesta mateixa solució als dies religiosos de les altres confessions representades a les escoles, de crear dificultats logístiques insuperables per a les escoles i el Consell Escolar en la confecció del calendari escolar.

⁵² Són consideracions semblants que expliquen l'adopció, per part del Parlament francès, el 15 de març de 2004, d'una modificació del Codi de l'educació que establia que "a les escoles, els col·legis i els instituts públics, està prohibit dur símbols o roba a través dels

quals els alumnes manifestin de manera ostensible una determinada pertinença religiosa” (Llei núm. 2004-228, de 15 de març de 2004, article 1, *Diari Oficial* del 17 de març de 2004, en vigor des de l'1 de setembre de 2004). Després d'adoptar la Llei de 2004 a França, es va proposar adoptar el veredict de la legislació francesa per proposar una solució similar al Canadà. No obstant això, no hi ha les mateixes circumstàncies de pressió sobre les noies, si més no en les mateixes dimensions, al Canadà que a França, així que el principi que se segueix aplicant és el del dret dels alumnes a manifestar les seves conviccions religioses a l'escola pública, sobretot referent als símbols en la vestimenta. Les preocupacions relatives a la igualtat de sexes o a l'ordre públic no justifiquen, en el context canadenc actual, abolir o limitar la llibertat de religió. La solució francesa, de moment, no ha estat imitada per altres països europeus. Vegeu: Emmanuelle Bribosa i Isabelle Rorive, «Le voile à l'école: une Europe divisée», (2004), 60 *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, pàg. 951-983. A la pàg. 982 es pot llegir: “D'altra banda, alguns perceben el *hijab* com un símbol de la submissió de la dona cap a l'home, i, per tant, des d'aquest punt de vista és susceptible d'incomplir el principi d'igualtat de sexes. En realitat, les autoritats nacionals rarament tenen en compte aquest aspecte per regular la qüestió del mocador islàmic. Des de l'àmbit normatiu, els estats que actualment han adoptat una legislació prohibitiva són molt minoritaris. Només França prohibeix, des d'ara, dur qualsevol símbol ostensible de pertinença religiosa als alumnes de l'ensenyament públic no universitari.”

⁵³ És el que subratllava el Consell de la Condició de la Dona en un document de 1995 titulat *Réflexions sur la question du port du voile à l'école*.